Tijdschrift **voor**
GESCHIEDENIS
- van alle tijden -

THEMANUMMER

De lichamelijkheid van emoties

Josephine Hoegaerts en Tine Van Osselaer

De lichamelijkheid van emoties
Een introductie

Steven Vanderputten

'Reformatorische lichamelijkheid' en de geconditioneerde emoties van twee religieuze vrouwen omstreeks het jaar 1000

An-Katrien Hanselaer en Jeroen Deploige

'Van groeter bannicheit hoers herten'
De conditionering van de alledaagse gevoelswereld in vrouwelijke gemeenschappen uit de laatmiddeleeuwse Moderne Devotie

Nina Lamal

De belichaming van christelijke liefde
Gevoelens en lichamelijkheid in zestiende-eeuwse franciscaanse martelaarsverhalen

Karel Vanhaesebrouck

Lichamelijkheid en emoties op het vroegmoderne podium
De martelaar als theateraal effect

Edwina Hagen en Inger Leemans

Een 'vuurige aandoening van het hart'
Drift en geestdrift in het Nederlands theater en de Nationale Vergadering, 1780-1800

Marleen Brock

'Houdt ons voor geen sentimenteele knapen!'
Natuur en emoties in Brieven, geschreven op eene wandeling door een gedeelte van Duitschland en Holland, in den zomer van 1809

CONTRAMINE

Bart van der Boom

Een opvallend gebrek aan argumentatie
*De kritiek van Evelien Gans en Remco Ensel op 'Wij weten niets van hun lot.'
Gewone Nederlanders en de Holocaust*

Tijdschrift
voor
GESCHIEDENIS

jaargang 126 2013 nummer 4

Tijdschrift **voor**
GESCHIEDENIS

THEMANUMMER

**De lichamelijkheid van
emoties**

Hier beghint dat leuen en staruen der eer
liker ghebuerdigher ionfer katherina vā
En hoer suster ionfer grieten naldewick

Inden iaer ons heren doemen
screef dusent drie hondert
en vierentneeghentich woende
een eerzam berue ridder i hollat
en was marscalck des hartogē
van hollant en hiete heer henrick van
naldewick. En hie hielte an heer hughen
dochter vā heneuliet i selant dat een al
te mechtighen vnoemden ridder was
ender ionferen name was katherina
En als heer henrick sine bruut hadde
toe huus ghehalt soe begheerde ionfer
sophia syn moder vā hoer sone dat hie
hoer wolde gheuen toe bewaren die ier
te vrocht die hē god gheue van synre
bruut tot twelef iaren des hie hoer och
met en weigheerde wāt des anderen
iaers als men screef vnfentneeghentich
byder vhenckmissen gades was die vrou
vā naldewick op dat slot toe crepenstien
by heer henriches moder ionfer sophien

gheuen

‘Van groeter bannicheit hoers herten’

De conditionering van de alledaagse gevoelswereld in vrouwelijke gemeenschappen uit de laatmiddeleeuwse Moderne Devotie

**An-Katrien Hanselaer en
Jeroen Deploige**

In de laatmiddeleeuwse vrouwengemeenschappen uit de Moderne Devotie hechtte men veel belang aan de gevoelswereld. Die belangstelling was er echter op gericht alle natuurlijke sentimenten te onderdrukken om enkel nog geëmotioneerd te raken vanuit een geconditioneerde, religieuze ontroering. Indringende getuigenissen hiervan zijn terug te vinden in zogenoemde ‘zusterboeken’.¹

De Moderne Devotie kende haar aanvang in het laatste kwart van de veertiende eeuw, toen verschillende groepjes van vrouwen en mannen in een aantal stadjes in de IJsselstreek besloten een gemeenschapsleven te leiden dat in het teken stond van spirituele vernieuwing. Deze beweging spreidde haar invloed vrij snel uit over de Nederlanden en delen van het Rijnland en kan tot de belangrijkste laatmiddeleeuwse religieuze hervormingsinitiatieven worden gerekend. De eigenheid van de Moderne Devotie zat hem niet in het innovatieve karakter van de religieuze denkbeelden en waarden die deze lieden aanhingen. Integendeel, ze grepen met groot fanatisme terug naar oude recepten van wereldverachting en versterving, samenleven in apostolische eenvoud, het richten van de affectiviteit op God – allemaal idealen die al bij de woestijnvaders tot ontwikkeling waren gekomen en ook in de volle

middeleeuwen nog verder waren uitgewerkt door nieuwe orden als cisterciënzers en franciscanen. Wat bijzonder was aan de Moderne Devotie, was dat men deze idealen vertaalde naar een functionele spiritualiteit die haalbaar werd geacht voor elke sterveling.

De devoten zetten vooral in op het continue, dagelijkse proces van spirituele voortgang via goede daden, overdenkingen en geestelijke oefeningen en op het voortdurend ‘timmeren’ aan het zelf via onophoudelijk zelfonderzoek en wederzijdse correctie.² Om die reden waren ze sterk in het ontwikkelen van spirituele handleidingen, zoals die van Gerard Zerbolt van Zutphen of Thomas a Kempis, terwijl in vrouwengemeenschappen tevens collecties van biechtvaderpreken belangrijke inspiratiebronnen boden.³ De devoten kenden zelf ook geen echte eigen heiligen, maar verfijnden het genre van de broeder- en zusterboeken waarin levens

- 1 Dit artikel, waartoe beide auteurs evenredig hebben bijgedragen, bouwt voort op het voorafgaande onderzoek in An-Katrien Hanselaer, *‘Een devoet derknij sal altoes anxt hebben in allen dingen diet doet’*. Emotionaliteit in de vrouwelijke gemeenschappen van de Moderne Devotie. Een comparatief onderzoek van verschillende bronnenggenres (Universiteit Gent 2013 - onuitgegeven masterscriptie). Met vriendelijke dank aan Anne Bollmann en Jacques Van Keymeulen voor hun adviezen en aan Wybren Scheepsmas voor zijn kritische lectuur van een eerdere versie van deze tekst.
- 2 John Van Engen, *Sisters and brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the world of the later Middle Ages* (Philadelphia 2008) 301. Voor een meer algemeen overzichtswerk van de verschillende vertakkingen binnen de Moderne Devotie: Regnerus Richardus Post, *The Modern Devotion. Confrontation with reformation and humanism* (Leiden 1968).
- 3 Zie bijvoorbeeld Bas Diemel en Jeroen Deploige, ‘United or bound by death? A case-study on group identity and textual communities within the Devotio Moderna’, *Revue d’histoire ecclésiastique* 105 (2010) 346-380. Over biechtvaderpreken: Thom Mertens, ‘Ghostwriting sisters. The preservation of Dutch sermons of father confessors in the fifteenth and the early sixteenth centuries’, in Anneke Mulder-Bakker ed., *Seeing and knowing. Women and learning in Medieval Europe 1200-1550* (Turnhout 2004) 67-96.

van gewone overleden leden uit de eigen gemeenschap werden gememoreerd als stichtende voorbeelden.⁴ Dit soort teksten bestond al in de veertiende eeuw, soms met sterk mystieke inslag, bij onder meer de dominicanen, maar de devoten gingen ze helemaal toespitsen op de deugdelijkheid die hun voorgangers in hun continue proces van zelfhervorming aan de dag hadden gelegd.⁵

Vanuit hun geloof in het belang van zelfhervorming ontwikkelden de moderne devoten ook een opvallend grote belangstelling voor de gevoelswereld van het individu. Zij streefden ernaar zich geheel los te maken van de eigen, natuurlijke en intuïtieve emoties om zo te komen tot een echt deugdelijk leven. Hun ideaal van wereldverachting en hun streven naar volkomen willoosheid vereisten dus dat sentimenten gecontroleerd en geconditioneerd werden en dat men enkel nog geëmotioneerd raakte vanuit een religieuze ontroering. De zuiverheid van het hart, het devote streefdoel, kon maar worden bereikt nadat de eigenheid van het individu was uitgeschakeld. Er bestonden nogal wat verschillen tussen de wijzen waarop dit kon worden bereikt door mannen dan wel vrouwen. Terwijl mannen binnen de devote gemeenschappen eerder werden aangespoord zelfstandig tot religieuze voortgang te komen via een geïndividualiseerde spiritualiteit en ascetisme, merken we dat vrouwen hierin veel meer omringd werden en dit ideaal vooral via gehoorzaamheid en vroomheid in de schoot van het convent dienden te bereiken.

In deze bijdrage willen we ingaan op de omgang met emoties binnen de microkosmos van enkele concrete vrouwengemeenschappen. Hoe bereikte men daar het afzweren en verdrukken van de gebruikelijke, wereldse emotionele ervaring en expressie en hoe kwam men tot de ontwikkeling van een heel nieuw repertoire van geconditioneerde gevoelens in het alledaagse

Wandtapijt dat de allegorische zoektocht van een vrouw naar de Waarheid verbeeldt. De vrouw besluit te biechten, zoekt hiertoe een priester op, wast haar hart in bloed, ontvangt de communie en treedt in in een klooster.

Afkomstig uit Duitsland, vermoedelijk ca 1490

Bron en copyright: Victoria and Albert Museum, Londen

gemeenschapsleven? Voor dit onderzoek vormen zusterboeken bijzonder rijke bronnen. Uit de erin verzamelde levensbeschrijvingen of viten spreekt een heel sterk bewustzijn van de verschillende karakters en affectieve geaardheden van de vrouwen die willens nillens in gehoorzame gemeenschap dienden te leven en zo moesten streven naar de volledige afvlakking van elke vorm van emotionele individualiteit. Men was er zich ook van bewust dat zusters vanuit sterk verschillende motivaties in het convent waren terechtgekomen. Ten eerste waren er zij die door God *angenoemen* waren nadat zij door hun ouders gedwongen waren in te treden zonder zelf een eigen roeping te hebben. Daarnaast had men diegenen die aan God *genegelt* werden omdat zij de religieuze gemeenschap zagen als een ontsnapping aan een armoedig bestaan. Ten slotte waren er zij die aan God *gelymet* waren en die zonder dwang maar geheel uit minne voor de dienstbaarheid aan de Heer hadden gekozen.⁶

Bijgevolg bieden de zusterboeken dan ook een diversiteit aan verhalen over hoe vrouwen met sterk verschillende achtergronden en persoonlijke temperamenten er toch aan konden

4 John Van Engen, 'New Devotion in the Low Countries', *Ons geestelijk erf* 77 (2003) 235-263, aldaar 243.

5 Voor een recente vergelijkende synthese: John Van Engen, 'Communal life. The sister books', in: Alastair Minnis en Rosalynn Voaden ed., *Medieval holy women in the Christian tradition c. 1100-c. 1500* (Turnhout 2010) 105-131. Specifiek over zusterboeken binnen de Moderne Devotie: Wybren Scheepssma, 'For hereby I hope to rouse some piety. Books of sisters from convents and sisterhouses associated with the Devotio Moderna in the Low Countries', in: Lesley J. Smith en Jane H.M. Taylor ed., *Women, the Book and the Godly. Selected proceedings of the St Hilda's Conference I* (Cambridge 1996) 211-238.

6 *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren. Naar het te Arnhem berustende handschrift uitgegeven*, Dirk De Man ed. (Den Haag 1919) 171-172. Zie ook Van Engen, *Sisters*, 133-134.

werken om in deugdzaamheid te leven. Ze laten ons toe in dit artikel achtereenvolgend in te gaan op de benoeming van emoties, op de beoordeling en de inzet ervan, op de fysieke uitdrukking van gevoelens en ten slotte op de wijze waarop de zustersviten op zich weer emoties konden en dienden te ontlokken bij wie ze las of beluisterde. We buigen ons in dit onderzoek meer concreet over drie gemeenschappen: het Meester-Geertshuis te Deventer, het Windesheimer kanunnikessenconvent te Diepenveen en het Sint-Agnesconvent te Emmerich.

Het Meester-Geertshuis kan worden gezien als het echte moederhuis van de vrouwelijke tak van de Moderne Devotie. Het was het ouderlijke huis van de hervormer Geert Grote dat deze laatste in 1374 had opengesteld voor onbemiddelde, alleenstaande vrouwen die een religieus leven wilden leiden. Aanvankelijk vormde dit initiatief niet meer dan een weinig georganiseerd gemeenschapshuis waarin iedere bewoonster voorzag in het eigen levensonderhoud maar deelde in hetzelfde deugdelijke ideaal. Geleidelijk aan, en zeker na de komst van biechtvader Johannes Brinckerinck in 1392, ging de praktijk van het 'Gemene Leven' zich er ontwikkelen.⁷ Het Meester-Geertshuis vormde voor Brinckerinck, die als de meest invloedrijke figuur in de ontwikkeling van de vrouwelijke tak van de Moderne Devotie kan worden beschouwd, ook de basis voor een aantal nieuwe stichtingen. Op die manier ontstonden onder meer de conventen in Diepenveen en Emmerich. De Diepenveense gemeenschap, die vooral rekruteerde uit adellijke

kringen, gaat terug tot circa 1400 en hing aanvankelijk eveneens de idealen van het Gemene Leven aan. Ze zou echter vrij snel de regel van Augustinus aannemen en volledig overgaan naar een kloosterlijke levenswijze door zich in 1412 aan te sluiten bij het kapittel van Windesheim. De gemeenschap te Emmerich, ten slotte, kende een gelijkaardige verkloosterings, die erg typisch was voor vele vrouwelijke gemeenschappen uit de Moderne Devotie in de loop van de vijftiende eeuw.⁸ In 1419 werden hier enkele zusters uit Deventer belast met de ontwikkeling van een nieuw zusterhuis van het Gemene Leven dat in 1463 werd omgevormd tot een besloten kanunnikessengemeenschap.

Deugd en emotie verstrengeld

Het onderzoek in deze bijdrage is gebaseerd op een analyse van de vier volledig bewaarde zusterboeken waarover we vandaag nog beschikken. Deze zusterboeken, alle door vrouwen geschreven in de volkstaal, stammen niet toevallig uit huizen die zich bevonden in het kerngebied van de Moderne Devotie en ademen dan ook zeer sterk de archetypische sfeer ervan uit.

- 7 Koen Goudriaan, 'Arme vrouwenpersonen, om Goods willen gheherberghet. Gemeenschappen van devote vrouwen aan het eind van de veertiende eeuw', *Ons geestelijk erf* 82 (2011) 97-135, aldaar 99.
- 8 Deze verkloosteringsstendens binnen de vrouwelijke tak van de Moderne Devotie kon op verschillende wijzen worden gerealiseerd: door omvorming tot tertiarijconvent of tot koorvrouwengemeenschap (dit laatste al dan niet binnen het kapittel van Windesheim dat na 1439 geen nieuwe vrouwelijke gemeenschappen meer toeliet).

Het zusterboek van het Meester-Geertshuis werd geschreven omstreeks 1483.⁹ Het boek bevat zo'n 68 chronologisch geordende levensverhalen van zusters die stierven tussen 1398 en 1456 en vijf hoofdstukken over de geschiedenis van het zusterhuis. De verzamelde Deventerse viten gaan ongetwijfeld terug op een oudere biografische traditie in het Meester-Geertshuis. Van de Diepenveense viten bestaan er nog twee varianten. De langste versie, bekend als hs. DV, werd omstreeks 1524 in Diepenveen zelf neergepend door een zekere Griet Essinchghes. Ze vangt aan met een bijzonder lange levensbeschrijving van Johannes Brinckerinck, waarna 53 viten van exemplarische zusters volgen die allen tussen 1407 en 1504 hebben geleefd.¹⁰ Een beduidend kortere versie van de Diepenveense levens, bekend als hs. D, is gecompileerd door een anonieme zuster van het Meester-Geertshuis, waar men kennelijk ook geïnteresseerd was in de geschiedenis van de belangrijkste dochterinstelling. Deze versie dateert van 1534 en heeft de iets beknoptere zusterlevens ook in een andere volgorde gepresenteerd.¹¹ Hs. DV bevat bovendien ook tien viten die in hs. D niet zijn opgenomen. Beide varianten van de Diepenveense vitencollectie hanteren meestal dezelfde formulering, maar moeten volgens Anne Bollmann toch als aparte werken worden gezien, samengesteld op basis van hetzelfde, gediversifieerde, oudere

tekstmateriaal.¹² In Emmerich werd pas in 1503 het echte initiatief tot het samenstellen van een zusterboek genomen. Mechthelt Smeeds, de auteur van het zusterboek aldaar, heeft naar alle waarschijnlijkheid niet gewerkt op basis van oudere teksten. Ook vertoont dit zusterboek geen loutere chronologische opeenvolging van de viten maar wel een hiërarchische opbouw. Het boek opent namelijk met de levensbeschrijving van de biechtvaders, gevolgd door die van de maters, om het laatste deel volledig te wijden aan een selectie van een zestigtal gewone zusters die allen zijn overleden tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw.¹³

Wat deze zusterboeken met elkaar gemeen hebben, is dat ze niet alleen de collectieve herinneringen aan de vroegste generaties van zusters in ere moesten houden, maar vooral dat ze via een ruime selectie van anekdotische levensbeschrijvingen van 'waerlicke menschen, rijk van doechden' heel gediversifieerde lessen in deugdzaamheid wensten mee te geven.¹⁴ Vooral de beginnende zusters hadden hier een duidelijke boodschap aan. Zij werden door kennismaking met de zusterlevens meteen ingewijd in de roemrijke traditie van eerbare, vrome voorgangsters van wie de voorbeeldige levens herkenbare en werkbare modellen voor een geslaagd gemeenschapsleven boden. De wijze waarop ook emoties in deze gemeenschappen konden en mochten worden beleefd, was heel nauw verweven met de deugdzaamheidsidealen en het daarbij horende gedragsrepertoire. Terwijl de eigen natuurlijke emoties moesten worden onderdrukt of verbanen, konden andere dermate dienstbaar zijn dat de zusters werden gestimuleerd om zich te oefenen in het bij zichzelf opwekken van deze gevoelens. Door opgelegd, deugdelijk gedrag en het trainen van bepaalde expressies moest men zich een nieuw, aangeleerd gevoel eigen maken.¹⁵ De deugdenleer impliceerde met andere woorden het herscheppen van het eigen gevoelsleven.

Een vaak gebruikte opstartmethode in het historische emotieonderzoek bestaat erin het taalgebruik in de bronnen te screenen op specifieke emotiewoorden. Geïnspireerd door linguïstisch-antropologisch onderzoek gaat men er immers van uit dat het communiceren over specifieke emoties - de zogenoemde *emotion talk* - sterk verbonden is met de emotionele ervaring en dat de mate waarin actoren het hebben over

- 9 In de literatuur bekend als 'handschrift G' en bewaard in Deventer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek (hierna: SAB), Suppl. 208 (101 F 25). Uitgegeven als *Hier beginnen*. Voor een grondige analyse: Anne Bollmann, *Frauenleben und Frauenliteratur in der Devotio moderna. Volkssprachige Schwesternbücher in literar-historischer Perspektive* (onuitgegeven proefschrift; Groningen 2004) 283-393.
- 10 Bewaard in Deventer, SAB, Suppl. 198 (101 E 26). Onuitgegeven, hierna aangeduid als Hs DV. Voor een gedigitaliseerde reproductie van het handschrift: www.athe-naeumbibliotheek.nl/?sid=sab:lib_rep&pid=ppn:269280170_425711293 (laatst geraadpleegd op 15 juli 2013). Zie ook Bollmann, *Frauenleben*, 457-561 en 609-613 voor een inhoudstafel van het handschrift.
- 11 In de literatuur bekend als handschrift D en bewaard in Zwolle, Historisch Centrum Overijssel, Coll. Van Rhemen (321), Inv. 1. Uitgegeven als *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van diepen veen ('Handschrift D')*, D.A. Brinkerink (Groningen 1904). Zie ook Bollmann, *Frauenleben*, 563-592.
- 12 Ibidem, 457-458. Zie ook Wybren Scheepssma, 'Writing, editing, and rearranging. Griet Essinchghes and her version of the sister-book of Diepenveen', in: Virginia Blanton, Veronica O'Mara en Patricia Stoop, *Nuns' literacies in medieval Europe. The Hull dialogue* (Turnhout 2013) 275-292.
- 13 Handschrift verloren. Uitgegeven op basis van een afschrift uit 1921-22 als *Schwesternbuch und Statuten des St. Agnes-Konvents in Emmerich*, Anne Bollmann en Nikolaus Staubach ed. (Emmerich 1998). Zie ook Bollmann, *Frauenleben*, 409-456.
- 14 *Hier beginnen*, 3.
- 15 Vergelijk: Arlie Hochschild, 'Emotion work, feeling rules, and social structure', *American Journal of Sociology* 85 (1979) 551-575; ook Albrecht Diem, 'Van liefde, vrees en zwijgen. Emoties en emotioneel beleid in vroegmiddeleeuwse kloosters', *Groniek* 173 (2006), 409-423, aldaar 409.

deze of gene emotie dus een goed beeld geeft van het belang dat zij in hun onmiddellijke culturele contexten aan deze gevoelstoestanden hechten.¹⁶ Als dusdanig vormt een analyse van *emotion talk* vaak ook een goede toegang tot een meer door-gedreven analyse van wat Peter en Carol Stearns in de jaren 1980 als de *emotionology* van groepen of samenlevingen zijn gaan noemen. Daaronder verstaan zij de attitudes en standaarden die men binnen die milieus ten aanzien van specifieke emoties en hun expressie hanteert, alsook de wijze waarop sociale instellingen die attitudes steeds weer onderwijzen en overbrengen.¹⁷ Ook voor dit onderzoek hebben wij ervoor gekozen om, ondanks verschillende voorbehouden waar we nog op terugkomen, onze analyses aan te vangen vanuit een beperkt maar richtinggevend onderzoek naar woordgebruik.

Hierbij is om pragmatische redenen gekozen voor een vergelijkende analyse tussen enerzijds het zusterboek van het Meester-Geertshuis in Deventer (hs. G.) en anderzijds de iets beknoptere collectie van Diepenveense viten zoals die eveneens door een zuster van Deventer was gecompileerd op basis van bestaand Diepenveens vitenmateriaal (hs. D). Beide zusterboeken zijn immers zowel beschikbaar in editie als in een elektronisch, en daardoor ook beperkt doorzoekbaar, formaat.¹⁸ Toch zijn de cijfers in Tabel 1 niet het resultaat van een vrijwel onmogelijk te realiseren computationele telling via lemmatisering van de teksten, maar van een close reading waarin elk betekenisvol woord in zijn onmiddellijke context werd geëvalueerd en al dan niet meegerekend. De elektronische beschikbaarheid vergemakkelijkte daarbij de vlotte navigatie doorheen de teksten en de verificatie van nieuwe bevindingen in andere tekstgedeelten.

Gezien de sterke verwevenheid tussen deugzaam gedrag en emotionele beheersing hebben we er bovendien voor geopteerd deze lexicografische analyse uit te breiden met het vocabularium dat ook uitdrukking geeft aan deugdelijk gedrag. Voor geen van beide woordcategorieën is vertrokken van vooropgestelde lijsten, maar is enkel gekeken naar wat de teksten onder woorden brengen. Vandaar dat bijvoorbeeld emoties als nijd of afkeer, die in andere soorten Middelnederlandse teksten nochtans vaak aan bod komen, hier helemaal buiten beeld zijn gebleven.¹⁹ Welke Middelnederlandse woorden

precies in de verschillende categorieën van respectievelijk ‘deugdelijke kwaliteiten’ en ‘emoties’ zijn teruggevonden, valt af te leiden uit Bijlage 1.

Tabel 1 bevat zowel de absolute als de relatieve resultaten van deze tellingen. Een schatting van het aantal woorden op basis van de bladspiegels in de gebruikte edities leert namelijk dat hs. G om en bij de 70.000 woorden moet tellen en hs. D ongeveer 100.000. Op basis daarvan zijn de cijfers in de twee rechterkolommen van Tabel 1 geïndexeerd tot op frequenties per 20.000 woorden.

Deze cijfers nodigen uit tot enkele bijzondere vaststellingen. Beide zusterboeken vertonen een vrij uitgesproken gelijklopendheid in hun aandacht voor voorbeeldig gedrag: zowel de aantallen als de onderlinge verhoudingen van de behandelde deugden liggen dicht bij elkaar. Enkel de eenvoud wordt echt wel beduidend meer benadrukt voor de lekenzusters in Deventer dan voor de koorzusters van Diepenveen. In de vrouwengemeenschappen van de Moderne Devotie spanden vooral de ootmoed en de dicht daarbij aanleunende lijdzaamheid en gehoorzaamheid de kroon, samen met de vroomheid – een vaststelling die ook al door Wybren Scheepsma is gemaakt.²⁰ Terwijl kwaliteiten als vlijt en voorbeeldigheid noodzakelijk waren in de uitvoering van de alledaagse taken, waren ook de ootmoed, gehoorzaamheid en lijdzaamheid van cruciaal belang in de realisering van het religieuze ideaal. Dat ideaal van het ‘afsterven van zichzelf’ impliceerde vooral in vrouwen-gemeenschappen het volledige opgeven van de eigen wil, waardoor elke handeling, hoe onbetekenend ook, er een van onderdanigheid moest

16 Zie Paul Heelas, ‘Emotion talk across cultures’, in: Rom Harré en W. Gerrod Parrot ed., *The emotions. Social, cultural and biological dimensions* (Londen 1996) 171-199. Zie ook Barbara Rosenwein, *Emotional communities in the early Middle Ages* (Ithaca en Londen 2006) 39-56 en Jeroen Deploige, ‘Meurtre, politique, guerre civile et catharsis littéraire au Xlle siècle’, in: Damien Boquet en Piroška Nagy ed., *Politiques des émotions au Moyen Âge* (Florence 2010) 225-254, aldaar 227 en 237-240. Zie ook Monique Scheer, ‘Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion’, *History and theory* 51 (2012) 193-220, aldaar 212-214.

17 Zie onder meer Peter Stearns en Carol Z. Stearns, ‘Emotionology. Clarifying the history of emotions and emotional standards’, *American Historical Review* 90 (1985) 813-836.

18 Digitale bibliotheek voor Nederlandse letteren (www.dbnl.org/ - laatst geraadpleegd op 15 juli 2013). Zie respectievelijk www.dbnl.org/tekst/_hie005hier02_01/ en www.dbnl.org/tekst/_van005vand02_01/.

19 Vergelijk Laura van der Wijden, *Scheve ogen in de Lage Landen. De functie en betekenis van afgunst en jaloezie in Middelnederlandse teksten* (Utrecht 2011).

20 Wybren Scheepsma, *Medieval religious women in the Low Countries. The ‘Modern Devotion’, the canonesses of Windesheim, and their writings* (Woodbridge 2004).

Tabel 1 - De aanwezigheid van vocabularium dat wijst op deugden en emoties in enerzijds het zusterboek van Deventer (hs. G) en anderzijds de collectie viten van Diepenveense koorvrouwen zoals die door een Deventerse zuster is aangelegd (hs. D)

	Absoluut		Relatief (per 20000 woorden)	
	hs. G	hs. D	hs. G	hs. D
Deugdelijke kwaliteiten				
Eenvoud	80	17	23	5
Gehoorzaamheid	106	71	30	21
Lijdzaamheid	106	137	30	41
Ootmoed	330	306	94	92
Reinheid	32	54	9	16
Vlijt	56	88	16	26
Voorbeeldigheid	73	46	21	14
Vroomheid	101	116	29	35
Emoties				
Angst	38	122	11	37
Blijdschap	46	124	13	37
Liefde	159	383	45	115
Schaamte	30	7	9	2
Verdriet	61	98	17	29
Woede	26	15	7	5

zijn. Gehoorzaamheid was het middel bij uitstek om de ervaring van de eigen natuurlijke en dus zondige sentimenten en begeerten te verdrukken. De lijdzaamheid onder de devoten bestond er voornamelijk in alle mogelijke beproevingen, zowel lichamelijke als geestelijke, met de nodige minzame bereidheid te ondergaan.

Bij de beschreven emoties zien we dat de onderlinge verhoudingen opnieuw min of meer hetzelfde patroon volgen, met enige verschillen voor schaamte en woede. Belangrijkste vaststelling hier is echter dat de viten van Diepenveense zusters door de band genomen zo'n driemaal meer emotiewoorden bevatten dan die van de Deventerse. Wellicht hangt dit minder samen met een sterkere emotionele grondtoon dan met het feit dat de Diepenveense viten, zowel in hs. D als in hs. DV, wat meer hagiografisch gestileerd zijn, en dus ook meer didactische herhaling hanteren.²¹ Op het eerste gezicht overheersen die emoties die wij vandaag als positief ervaren: bovenal de liefde, maar ook de blijdschap waarvan

we verderop nog zullen zien dat die erg ambivalent werd ingevuld.

De allesoverheersende liefde of *minne* in de gevoelswereld van de zusters was duidelijk intens verbonden met het sterk aanwezige bruidsideaal in hun gemeenschappen. Het ging hierbij echter minder om minne in de betekenis van het hartstochtelijke verlangen dat zo typerend was geweest in de dertiende-eeuwse mystiek van een auteur als Hadewych. De devote vrouwen wensden hun hemelse bruidegom, Christus, vooral in hun concrete, alledaagse leven te dienen door hem dag in dag uit via hun deugdelijkheid tegemoet te treden. Het paste de zusters bovendien niet alleen een goddelijke liefde te koesteren maar eveneens een nooit aflatende naastenliefde te betonen binnen hun leefgemeenschappen.²² Zelfs het berispen van iemand anders' ongepaste emoties of ondeugden zag men als een daad van liefde en een minnelijk gebaar. Deze liefde bevorderde ongetwijfeld het gemeenschapsgevoel onder de zusters maar mocht niet ontaarden in sterke affectieve banden. Het moest hier om een geheel onpersoonlijke liefde gaan: één die ontsproot uit godsdienstigheid in plaats van genegenheid. In de hiernavolgende paragrafen

21 Over de hagiografische stileren van de Diepenveense viten: Scheepsmas, *Medieval religious women*, 142.

22 Goudriaan, 'Arme vrouwenpersonen', 129.

gaan we dieper in op de andere emoties uit Tabel 1, die minder expliciet met de finaliteit van het religieuze ideaal te verbinden zijn, maar die vooral het voorwerp moesten zijn van een ware conditionering in functie van de deugdzzaamheid. In deze analyse betrekken we ook de andere zusterboeken.

Een geconditioneerde emotionaliteit

De positieve emotie van blijdschap komt in alle zusterboeken herhaaldelijk voor. Toch is het niet in een atmosfeer van onbevangen vreugde en blijmoedigheid dat woorden als *blijdschap*, *verblijden*, *vroude*, *vroeliken herte*... gebruikt worden. Slechts zelden duikt in de viten een alledaagse blijdschap op, die niet gerelateerd was aan het religieuze ideaal. Blijdschap werd ingezet om het lijden en de smart in het heden intenser te beleven aangezien enkel zo het toekomstige, hemelse leven met Christus bereikt kon worden.²³ Met dit hoopgevend toekomstperspectief in het achterhoofd diende men een blij gezicht op te zetten bij het verrichten van ootmoedige, zware werken.²⁴ Dus kamde Wijce ten Wijnkel altijd *vroelick ende goddienlick* de wol in het Meester-Geertshuis, terwijl dit in werkelijkheid een zwaar en onaangenaam karwei was.²⁵ Zuster Griete Schoenmakers zou als procuratrix in Emmerich haar zusters als volgt hebben toegesproken: ‘li-eue susteren, laetes v niet rouwen noch verdrieten dat gi in dijt arme huijs gecomen sijt, daer gi duck groeten swaeren arbeit moet doen, mer hier voer sult gi die ewige vroude ende blijtschap des hemels ontfangen’.²⁶ Vanuit eenzelfde redenering moesten de vrouwelijke devoten met plezier de vernederingen en vermaningen verduren die zij vanuit hun menselijke aanleg nochtans onaangenaam vonden. Of zoals het zusterboek van Diepenveen het stelde: ‘Daer die menschelike cranckheit voer vliet ende verveert voer is, daer van verblijt gy u!’.²⁷ Deze grondhouding zorgde er ook voor dat sommige sterfbedscènes zijn omschreven als heuglijke gebeurtenissen. De stervende trad tenslotte haar Bruidegom tegemoet waarmee ze in eeuwige blijdschap zou verkeren.²⁸ Zo zou bij het overlijden van mater Barte ter Clocken zijn gezegd dat haar sterfbed ‘een werschop ende ene blijdschap mochte heyten’.²⁹ Ook via de eucharistie konden zusters met dat genoegen al enigszins in aanraking komen. IJde

Clovers uit Emmerich, bijvoorbeeld, zou hebben verteld: ‘Wanneer ic dat heilige sacrament ontfangen heb, soe voel ic soe groete blijtschap ende genocht in mijn herte, dat ic des niet wt gespreken en konde’.³⁰

Zoals ook uit de woordfrequentietabellen hierboven kan worden afgeleid, leken devote vrouwengemeenschappen als die van Deventer en Diepenveen in een haast permanente staat van angst te verkeren. De *benaudheid*, *anxt*, *vreese*, *bangicheit*... zijn alomtegenwoordig en deze emotietermen lijken op zichzelf ook niet meteen specifieke semantische nuances te verwoorden. Naargelang de oorzaak en manifestatie van de angst, kon die echter positief dan wel negatief worden gewaardeerd en dus als een deugd dan wel als een hindernis worden gezien. Angstige ongenoegens die wortelden in de eigen menselijke natuur werden gezien als verlamende krachten en moesten overwonnen worden. Diepenveense zusters zoals Mechtheld van Apeldoorn en Truyde van Beveren waren van nature zeer angstige vrouwen, maar God hielp hen om dit gebrek te vervangen door deugden.³¹ In Deventer mishaagde het conventsleven zuster Stijne ten Wiele aanvankelijk zo sterk, dat deze ontevredenheid uitgroeide tot een ontstellende angst die haar spirituele voortgang belemmerde. Niettemin begunstigde God haar met de gave om deze bangheid te beheersen.³²

Toch werd angst veeleer getypeerd als een positieve emotie waarin de gelovige zich moest bekwamen. Het ging hierbij om Godsvrees, ingegeven door de angst voor het Laatste Oordeel.³³ Dit vrezen werd een belangrijke drijfveer voor de gelovige om blijvend de weg van de deugdzzaamheid te bewandelen en kon dus bijdragen tot de kans op verlossende gratie.³⁴ Zo werd Katherina

23 Bijvoorbeeld *Hier beginnen*, 13, 17, 63, 109, 209; *Van den doechden*, 111, 113, 200. Zie ook Leendert Breure, *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het ijsselgebied in de 14e en 15e eeuw* (Hilversum 1987) 155.

24 Bijvoorbeeld *Van den doechden*, 174.

25 *Hier beginnen*, 26-27. Vergelijk ook *Ibidem*, 52.

26 *Schwesternbuch*, 111.

27 *Van den doechden*, 76; Hs. DV, fol. 143r-143v.

28 Bijvoorbeeld *Hier beginnen*, 240; *Van den doechden*, 53, 81.

29 *Hier beginnen*, 121.

30 *Schwesternbuch*, 278.

31 *Van den doechden*, 198, 276; Hs. DV, fol. 84r, fol. 175r.

32 *Hier beginnen*, 127-128.

33 Bijvoorbeeld de casus in *Hier beginnen*, 138. Zie ook Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident (XIIIe-XVIIIe siècles)* (Parijs 1983) 419.

34 Breure, *Doodsbeleving*, 30.

van Naaldwijk begiftigd met een uitzonderlijke doodsangst die haar hielp om de vergankelijke, wereldse geneugten te mishagen.³⁵ Ook de hoger vernoemde Stijne ten Wiele leerde dat vrees een nuttig werkinstrument kon worden. Zij bekwaamde zich erin zich over te geven aan angst wanneer ze oneerbare fantasieën had of neigingen voelde tot ongehoorzaamheid.³⁶

Zoals ook Leendert Breure al mooi heeft aangetoond, werd de vrees om Gods gratie te ontlopen nog sterker gevoeld wanneer een gemeenschapslid op sterven lag.³⁷ Het nakende einde van een medezuster bracht deze thematiek tastbaar dichtbij. Vooral in de viten uit Deventer en Diepenveen staan schrijnende sterfbedscènes beschreven, van zusters die in hun laatste levensuren werden gekweld door monsterlijke duivels die hen beschuldigingen van zondigheid toewierpen in de hoop de stervende op het laatste moment nog tot wanhoop te brengen.³⁸ Deze vreeswekkende scènes werden ingelast ter waarschuwing van wat de zusters te wachten kon staan indien ze hun ziel niet volledig zuiver wisten te houden. Toch bevatten de zusterboeken ook meer hoopgevende levenseindes. De verhalen over zusters die met een blij en rustig gemoed hun dood afwachtten, creëerden een voorzichtig vertrouwen bij de achterblijvers die zich konden verzekeren van een vredig sterfbed als zij geleefd hadden zoals deze vrouwen.³⁹

Angst kende binnen de gemeenschap een bij uitstek socialiserende functie. Het was voornamelijk de angst die de zusters aanzette tot gehoorzaamheid en dus ook tot de instandhouding van een werkbaar conventsleven. Bij tal van zusters ontwikkelde deze angst zich tot een permanente angstvalligheid en fundamentele onzekerheid over de eigen religieuze toewijding. Zuster Lysbeth vanden Damme uit het Meester-Geertshuis kreeg een nieuwe mantel toegewezen maar weigerde deze aan te nemen omdat

Folio uit een Middelnederlands gebedenboek, gemaakt voor een kanunnikessenklooster uit de Windesheimer invloedssfeer ter ondersteuning van lijdensmeditatie. De vermoedelijke opdrachtgeefster, een augustijner kanunnikes, is afgebeeld bij Christus die zijn lichaam en bloed offert tijdens de eucharistie.

Bron: Heverlee, Abdij van Park, hs. 18, fol. 109r (ca 1490), foto Leo Janssen

zij vreesde dat dit fraaie kledingstuk haar zou aanzetten tot zonde.⁴⁰ Swijne Holtijngs, een medezuster van Lysbeth, vreesde paradoxaal genoeg dat wanneer ze iets goeds deed, zij zou vervallen in zelfingenomenheid. Daarom schikte zij zich in de overtuiging dat ze nergens voor deugde.⁴¹ Het voortdurend ontkennen van de eigen spirituele bekwaamheid leidde meer dan eens tot een aanslepende en afmattende zelfdeprecieatie alsook tot talrijke gevallen van zwaarmoedigheid.⁴²

35 *Van den doechden*, 90; Hs. DV, fol. 228v.

36 *Hier beginnen*, 129.

37 Leendert Breure, 'Het devote sterven als menselijke ervaring', *Ons geestelijk erf* 59 (1985) 435-456, aldaar 437-438.

38 Bijvoorbeeld *Hier beginnen*, 141, 207; *Van den doechden*, 120, 243.

39 Bijvoorbeeld *Hier beginnen*, 240; *Van den doechden*, 53, 81.

40 *Hier beginnen*, 36.

41 *Ibidem*, 138.

42 Bijvoorbeeld *Van den doechden*, 294. Zie ook Leendert Breure, 'Männliche und weibliche Ausdruckformen in der Spiritualität der Devotio Moderna', in: Peter Dinzelsbacher ed., *Frauenmystik im Mittelalter* (Stuttgart 1985) 231-255, aldaar 249.

Of een zuster een gelukkig gemeenschapsleven beschoren was, dan wel onder droefenis te lijden had, bleek vaak, maar niet noodzakelijk, afhankelijk van haar motivatie tot intrede. Iedere nieuw ingetreden vrouw moest bereid zijn haar eigen natuur te breken en de ascetische hardheid van het devote bestaan gewillig te ondergaan. Het devote leven werd niet alleen als een fysieke uitdaging gepresenteerd maar vooral ook als een inwendige strijd. De moeilijke paradox van het devote ideaal bestond er immers in dat ervaringen die de mens normaliter zou vermijden omdat men erdoor bedrukt kon raken, juist actief werden opgezocht en getrotseerd met blijdschap. Het was zoals van de Diepenveense zuster Truyde van Beveren werd gezegd: ‘Want die dinge die een mensche van naturen vliet ende van bedrucket wort, als sie hem beyegenen daer was sie al baven gecomen want sie omhelsede alsulke dinge myt groter begerten hoers herten’.⁴³

Dit ideaal van ootmoedige lijdzaamheid en het nastreven van een onnatuurlijke emotionaaliteit moet een niet te onderschatten psychologische impact hebben gehad op de individuele ontwikkeling. In alle zusterboeken vinden we wel enkele gevallen terug van vrouwen die *ynwendelike seer bedrucket* waren, *swaermoe-dicheit* kenden of gebukt gingen onder een *drovig gemoedes*.⁴⁴ Doorgaans blijven de teksten spaarzaam met details hierover. Toch stelt het Diepenveense zusterboek wellicht geheel naar waarheid: ‘soe sijn onder die gueden ock mede krancken’.⁴⁵ Als er dan toch openlijk over gesproken werd, betrof dit bijna steeds een tijdelijke staat van mistroostigheid die men lijdzaam moest doorstaan. De droefheid van de ene zuster kon bovendien een andere zuster weer de mogelijkheid bieden om via troost een goede daad te stellen.⁴⁶ Ook biechtvaders konden hierbij hulp bieden. Niettemin was droefheid in principe enkel nastrevenswaardig wanneer dit een verslagenheid omtrent de eigen zondigheid betrof, die kon worden omgezet in een nog deugdelijker leven. De zusterboeken vermelden alvast een aantal zonderlinge voorbeelden van zusters die hier niet, of met veel moeite, in slaagden. In het laatste deel van het artikel komen we hierop terug. Ook de expressie van het geheel andersoortige verdriet dat werd gevoeld en gezamenlijk werd beleefd wanneer medezusters kwamen te overlijden, komt verderop aan bod.

Wat getuigenissen van schaamtegevoel betreft - via woorden als *schaemte*, *schammen* of in sommige contexten *schemel* - kon uit bovenstaande cijfers worden afgeleid dat die voornamelijk expliciet zijn gethematiseerd bij zusters van het Meester-Geertshuis. Telkenmale gaat het om taferelen waarin de zusters er tot hun grote verlegenheid mee geconfronteerd worden hoe onvolkomen zij nog zijn in hun opgelegde deugdzaamheid.⁴⁷ In de levensbeschrijving van Griete ten Veene bijvoorbeeld, rapporteert het zusterboek hoe haar medezusters van schaamte verbleekten wanneer zij merkten hoe uitzonderlijk ootmoedig zuster Griete was in haar levenswandel.⁴⁸ Ook publieke terechtwijzingen en tuchtelingen wegens tekortkomingen brachten de nodige en heilzame gêne teweeg bij diegenen die ze moesten ondergaan. De vite van Yde van Baeck bericht terloops over zusters die met een berispende afranseling tot zwijgen werden aangemaand in het bedehuis, waardoor ze in diepe schaamte verzonken.⁴⁹ Wanneer Geertruij van Beeck uit Emmerich er door haar biechtvader bij wijze van oefening in nederigheid toe werd verplicht bloothoofds bij haar medezusters om brood te bedelen, schaamde zij zich eveneens *wonderlike seer*.⁵⁰

Vaak staat ook beschreven hoe omstaande zusters bij dergelijke taferelen meevoelden met de gedupeerde of haar in haar schaamtegevoel poogden tegemoet te komen door zichzelf te vernederen. Zo was Griete ten Veene zeer medelijdend met diegenen die in het openbaar beschimpt werden. Zij ondernam dikwijls ootmoedige werken tijdens de boetedoening van een andere zuster, opdat deze verlicht zou worden in haar schaamtegevoel.⁵¹ In een vergelijkbare situatie werd Fenne Wilmynck zozeer geraakt door de schaamte die een publiek verootmoedigde zuster overrompelde, dat zij spontaan begon te wenen alsof zij de vernedering zelf te lijden had.⁵² Het schaamtegevoel trof dus net zo goed

43 *Van den doechden*, 188; Hs. DV, fol. 170v.

44 *Hier beginnen*, 36, 237.

45 *Van den doechden*, 30; Hs. DV, fol. 217r.

46 Bijvoorbeeld *Schwesternbuch*, 174-175, 208; *Hier beginnen*, 25, 236, 266, 207, 232; *Van den doechden*, 64, 114, 119, 122, 161, 250, 282.

47 Bijvoorbeeld *Hier beginnen*, 40, 49, 170, 227, 256.

48 *Ibidem*, 155.

49 *Ibidem*, 190-191.

50 *Schwesternbuch*, 147.

51 *Hier beginnen*, 156.

52 *Ibidem*, 251-253.

diegenen die zich inferieur voelden, vanwege hun imperfecties en de opgelegde vernederingen die ze moesten ondergaan, als diegenen die zich uit medeleven mentaal verplaatsten in de positie van de vernederde.

Terwijl woede, ten slotte, in zovele andere middeleeuwse bronnen zo sterk aanwezig is en ook wordt gezien als een van de krachtigste basisemoties, vindt men weinig sporen terug in de zusterboeken van personen die *toernich*, *druustich* of *stuerich* zijn.⁵³ Gelet op de voorbeeldfunctie van deze vitencollecties is dit weinig verrassend. In de geschiedenis van het monastieke ideaal had de menselijke woede altijd al haaks gestaan op het streven naar zelfcontrole. Ook Gerard Zerbolt van Zutphen, een van de belangrijkste auteurs uit de vroege Moderne Devotie, herbevestigde de toorn als een hoofdzonde.⁵⁴ In het zusterboek van het Meester-Geertshuis is dan ook een uitdrukkelijke richtlijn tot beheersing opgenomen. Indien een zuster een zekere ontstemdheid voelde opwellen, zo wordt gesteld, moest zij hieraan niet meteen gevolg geven door haar belaagster een streng of nijdig antwoord toe te werpen. Zij behoorde zichzelf in toom te houden en eerst het woedegevoel te verbijten vooraleer te spreken. Pas dan zou ze uiteindelijk een gecontroleerd, ootmoedig antwoord geven en de toorn tenietdoen.⁵⁵

De inlassing van deze goede raad laat vermoeden dat ongepaste gevoelens van boosheid wel degelijk de relaties in de zustersgemeenschap konden verstoren. Toch wordt deze emotie vrijwel nooit toegeschreven aan de gewone conventzusters. Als ze dan toch binnen de gemeenschap de kop op steekt, wordt ze als een gerechtvaardigde reactie toegeschreven aan hetzij een hoger geschikte, hetzij een goddelijke persoon.⁵⁶ Zo krijgt, volgens het zusterboek van Deventer, Mette van Delden in een verschijning

zelfs een slag in het gezicht van Christus die *als een toernich vader des huysgesijns* vond dat zij zich teveel aanstelde in het afwachten van de dood.⁵⁷ Afkeurenswaardige woede wordt in de zusterboeken enkel toegeschreven aan de lekenwereld, in het bijzonder aan de familie en vrienden van net ingetreden zusters. De ouders en vrienden van de Emmerichse mater Mechtelt van Diedem, bijvoorbeeld, waren *seer drouich ende oec te mael toernich* geweest toen zij voor het klooster had gekozen.⁵⁸ En toen de wereldlijke vrienden van zuster Eefce ten Have vernamen dat zij ingetreden was in Diepenveen, kwamen zij haar, vervuld van *druusticheit*, als *brieschende lewen* achterna.⁵⁹

Het lichaam als instrument

De zusterboeken vertellen ons dus veel over hoe een aantal belangrijke gevoelstoestanden, die in de viten ook herhaaldelijk woordelijk worden benoemd, dienden te worden beoordeeld en ingezet in de beleving van het religieuze ideaal. Uit de beschreven anekdotische levensverhalen leren we echter niet alleen hoe specifieke sentimenten idealiter werden bemeesterd tot in het binnenste van het bewustzijn, maar tevens hoe ze als onderdeel van de lichaamsbeheersing fysiek tot uitdrukking mochten worden gebracht. De laatmiddeleeuwse devote vrouwen betrokken immers heel sterk de training van het lichaam in de ontwikkeling van het gewenste deugdenpatroon. Men kan hierbij uiteraard denken aan de voedselascese, de handenarbeid, de ruwe kleding, de fysieke bestraffingen, zelfgeselingen enzovoort, maar ook aan een praktijk als het voortdurend afknippen en -scheren van de haren waar vooral in het zusterboek van Emmerich herhaaldelijk aan wordt gerefereerd.⁶⁰ Ook de inzet van lichamelijke uitdrukkingen in het communiceren van gemoedstoestanden vormde een belangrijk aspect van de sociale omgang in het convent. Hierna gaan we kort in op de wijze waarop met name het lachen en het huilen een geconditioneerde plaats konden hebben in het beleven en het delen van emotionaliteit. Deze expressies hingen niet noodzakelijk samen met achterliggende gevoelens van respectievelijk vreugde en verdriet, maar konden een divers pallet van decodeerbare sentimenten tot uitdrukking brengen.⁶¹

53 Bijvoorbeeld *Van den doechden*, 27, 90, 199, 287, 291, 347; *Hier beginnen*, 293, 245.

54 Breure, *Doodsbeleving*, 84. Over woede in kloosterlijke omgevingen, vergelijk Lester K. Little, 'Anger in monastic curses', in: Barbara Rosenwein ed., *Anger's past. The social uses of an emotion in the Middle Ages* (Ithaca, 1998) 9-35.

55 *Hier beginnen*, 171.

56 Bijvoorbeeld *Van den doechden*, 27, 347.

57 *Hier beginnen*, 229-231. Vergelijk Breure, *Doodsbeleving*, 171.

58 *Schwesternbuch*, 72.

59 *Van den doechden*, 291; Hs. DV, fol. 353r.

60 *Schwesternbuch*, 203-204, 276, 297.

61 Over de communicatie en expressie van emoties: Scheer, 'Are emotions', 214-215.

In alle overgeleverde zusterboeken vindt men een beperkt aantal passages terug waarin gelachen wordt. De evaluatie van deze expressie, was telkens afhankelijk van de oorzaak ervan. Wat niet werd getolereerd was het lachen als spontane uitdrukking zonder religieuze grond. Deze negatieve appreciatie stond nog volledig in lijn met de heel categorische veroordeling van de lach in monastieke milieus sinds de Late Oudheid, waar lachen met verderfelijke lichamelijkeheid werd geassocieerd.⁶² Zo gebeurde het te Diepenveen dat een zuster die Jutte van Ahuys gezelschap hield, plots in lachen uitbarstte. Daarop zou Jutte op de knieën zijn gevallen en met gevouwen handen hebben geroepen: 'Lieve here, behoedet ons yo voer sunde ende voer dat ydele lachgen!'.⁶³ Een andere situatie van ongeveer dezelfde te vermijden aard zou zich herhaaldelijk hebben voorgedaan in het Meester-Geertshuis te Deventer, waar de jonge zuster Mynte van Doesburg een bron van onrust vormde. Met haar simpele onervaren geest, haar naïeve opmerkingen en onbeholpenheid wist zij de zusters steeds opnieuw aan het lachen te brengen. De hilariteit rond Myntes persoon werd dan wel niet opzettelijk veroorzaakt door kwade bedoelingen of deugnietij bij Mynte zelf, toch werd Mynte streng berispt aangezien zij haar meer geroutineerde huisgenotes aanzette tot losbandigheid in hun emotionele beheersing.⁶⁴

Lichamelijkeheid bleek in de laatmiddeleeuwse devote milieus echter niet langer per definitie verdacht te zijn, want lachen kon uitzonderlijk ook zijn ingegeven door de goddelijke genade. Dat de lach ook een diepere reden kon hebben, werd evenwel nooit voetstoots aangenomen, maar steeds geverifieerd door de gemeenschap. Jacques Le Goff stelde al vast dat na de vroegmiddeleeuwse monastieke afwijzing van de lach, er vanaf de twaalfde eeuw, en naderhand ook heel systematisch in de scholastiek, een onderscheid werd gemaakt tussen het goede en het slechte lachen.⁶⁵ De zusterboeken kunnen op dit punt natuurlijk niet worden vergeleken met geleerde traktaten, maar toch ontwikkelen ook deze bronnen via exemplarische voorbeelden in zekere zin een soort casuïstiek. Wanneer de Deventerse zuster Stijne Zuetelincks, die enkel het meest schamele restje van de gemeenschappelijke maaltijd mocht nuttigen, plots zag dat een andere zuster dan nog een deel van dat restje

nam, begon zij een beetje te lachen. Dat lachen werd onmiddellijk gesignaleerd aan de biechtvader, die Stijne hierover uithoorde. Daarop zou Stijne hebben geantwoord dat zij enkel zou hebben gelachen om de minne van haar medezuster, die haar door het wegnemen van haar maaltijd nog meer ootmoed had bijgebracht.⁶⁶

Voor al in de vite van de Diepenveense kanunnikes Jutte van Ahuys zijn passages terug te vinden die het lachen in verschillende varianten behandelen. Hierboven zagen we al even hoe Jutte zelf het ijdele lachen veroordeelde. Daarnaast echter vertelt deze vite dat Jutte eens samen met een medezuster de getijden aan het lezen was, toen zij opeens in lachen uitbarstte. Gevraagd naar de reden hiervoor, kon ze, nadat ze bekomen was, toelichten dat zij dermate door God in vervoering was gebracht en van binnen zozeer was geraakt door dankbaarheid en minne, dat zij dit niet verborgen kon houden.⁶⁷ Ook eerder al zou Jutte een opmerkelijke lachbui hebben gehad. Toen zij eens de nachtpotten van haar medezusters had schoongemaakt en rondliep met in de ene hand een kaarslampje en in de andere hand de potten, viel er plots een deur over haar heen. Hierop begon zij heel hard te lachen. Toen haar mater haar dan vroeg waarom zij lachte, antwoordde ze dat haar net een collatie van Johannes Brinckerinck te binnen was geschoten waarin de biechtvader het had gehad over het Bijbelse verhaal van Gideon, wiens leger volgens Rechters 7,18-22 met fakkels en kruiken in de hand een nachtelijke overwinning had behaald.⁶⁸ Volgens Brinckerincks commentaar betekende dit dat het menselijke hart elke ondeugdelijke aanleg kon tegengaan met behulp van de liefde Gods. En dit was wat volgens het zusterboek ook gebeurd was toen Jutte haar ongeval met ootmoed en blijdschap had opgenomen.⁶⁹

62 Jacques Le Goff, 'Rire au Moyen Age', *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques* 3 (1989) 1-19, aldaar 7. Zie ook: Jacques Le Goff, 'Le rire dans les règles monastiques du haut Moyen Age', in: Michel Sot e.a. ed., *Haut Moyen Age. Culture, éducation et société. Études offertes à Pierre Riché* (Parijs 1990) 93-104.

63 *Van den doechden*, 50; Hs. DV, fol. 122v-123r.

64 *Hier beginnen*, 162-164.

65 Le Goff, 'Rire', 6, 18.

66 *Hier beginnen*, 131.

67 *Van den doechden*, 79; Hs. DV, fol. 148r-148v.

68 *Ibidem*, 73.

69 *Ibidem*, 74. Zie ook Mathilde van Dijk, 'En zuster Jutte lachte... Vroom en vrouwelijk in het zusterboek', in: W. Scheepsmas ed., *Het ootmoedig fundament van Diepenveen. Zeshonderd jaar Maria en Sint-Agnesklooster, 1400-2000* (Kampen 2002) 95-112, aldaar 97.

Toch bleven de moderne devoten argwanend tegenover dergelijke uitzonderlijke gevallen waarin vroomheid op een ongecontroleerde wijze werd uitgedrukt. De zusterboeken stonden dicht genoeg bij de alledaagse realiteit van de beschreven vrouwengemeenschappen om de typische spontane reflexen gaande van een bescheiden gniffel tot een slappe lach niet dood te zwijgen, maar propageerden ook op dit vlak weer vooral de zelfcontrole. Biechtvader Peter van Gendt uit Emmerich, bijvoorbeeld, werd uitdrukkelijk om deze beheersing geprezen: 'Seersam ende rijep was hi van seden ende oec van gelaet, want hi en lachten nummermeer, dat men hem sijn tanden sach, mer hi toenden wael een goddienstich mynlic gelaet'.⁷⁰

Het storten van tranen leek, anders dan het lachen, wel een heel courante en zelfs aangemoedigde expressie in de zustermilieus. De viten berichten frequent over vrouwen die hun tranen de vrije loop lieten.⁷¹ Zoals Piroška Nagy met veel gevoel voor nuance heeft onderzocht, kent de idee van de *gratia lacrimarum* (of gift der tranen) een lange geschiedenis binnen het christendom die teruggaat op het Nieuwe Testament en de vroegste penitentiële ervaringen van de woestijnvaders.⁷² Tranen die voortkwamen uit een gevoel van berouw over de eigen zondigheid werkten louterend en bevorderden de genade van God. Ze werden gezien als een belangrijke gave om de eigen verlangens te bestrijden. Volgens de humores-leer werkte het wenen immers uitdrogend, waardoor het zondige temperament letterlijk via die weg het lichaam kon verlaten.⁷³ Ook in de zusterboeken treft men dit berouwvolle wenen aan. Van Salome Sticken wordt bijvoorbeeld verteld dat zij tijdens de biecht zo'n vloed aan tranen had, dat het steeds leek alsof er water was gestort voor het biechtvenster.⁷⁴

Het merendeel van de zusters barstte vooral in tranen uit tijdens de misviering, een innig gebed of de passiemeditatie. Deze intense beleving van het lijden van Christus, met de bewuste inzet van het fysieke wenen, was vooral vanaf de dertiende eeuw in ontwikkeling gekomen onder uitzonderlijke, mystiek begaafde vrouwen.⁷⁵ In de spiritualiteit van de vijftiende-eeuwse zusters blijkt het huilen nog steeds erg gewaardeerd te zijn en niet meer zozeer gezien te worden als een charismatische gift maar als deel van een gestimuleerde en ook zeer aanstekelijke emotionele praktijk binnen de gemeenschap.⁷⁶ Dit huilen drukte zowel een soort vreugde en dankbaarheid uit om een onverwachte goddelijke gratie die de zuster overviel, als een gevoel van vereniging met Christus via compassie. Het hield ook in dat penitentie om de eigen zondigheid overvloedde in liefdevol medelijden.⁷⁷ Blijkens de Deventerse viten hoorden de zusters Alijt Luyken en Lutgert van Buderick de misviering dikwijls met een betraand gezicht aan.⁷⁸ Ook Hadewich van Gerle bad zo vol overgave dat de tranen haar over de wangen liepen.⁷⁹ In Diepenveen waren het de koorvrouwen Mechtelt van Apeldoorn, Salome Sticken en Stijne Toelners die dermate vurig en met innigheid de eucharistiedienst bijwoonden dat zij het koor nooit zonder tranen verlieten.⁸⁰ Ook biechtvaders konden zich uitzonderlijk aan tranen overgeven. Toen Katherina van Naaldwijk volgens haar vite met grote onbegonnenheid voor de emoties van haar familie en vrienden in Deventer was ingetreden, zou Johannes Brinckerinck tijdens de misviering van haar inkledingsplechtigheid zozeer door tranen van vreugde en dankbaarheid zijn overmand dat hij amper nog een woord kon uitbrengen. Op het moment dat de miszang 'Yte, myssa est' werd ingezet, holde Brinckerinck zelfs geheel geëmotioneerd de kerk uit.⁸¹

Sterfscènes, waarin de medebewoonsters zich in de laatste uren rond het bed van een stervende zuster of mater verzamelden, vormden uiteraard eveneens een belangrijke aanleiding voor collectieve tranen. Ook hier kan men spreken van een aanstekelijke emotionaliteit, in die zin dat de gemoedsgesteldheid van de stervende dikwijls een grote invloed had op de sentimenten van de omstaanders.⁸² Indien een zuster een heftige doodstrijd leverde en in angst verkeerde, liet dit ook de medebewoonsters niet onberoerd.

70 *Schwesterbuch*, 51.

71 Bijvoorbeeld *Hier beginnen*, 35, 111, 113, 124, 142, 157, 219, 225; *Van den doechden*, 9, 20, 23, 29, 53, 62, 96, 120, 124, 126, 163, 245.

72 Piroška Nagy, *Le don des larmes au Moyen Âge. Un instrument spirituel en quête d'institution (Ve-XIIIe siècle)* (Parijs 2001) 46-74.

73 *Ibidem*, 102.

74 *Van den doechden*, 21; Hs. DV, fol. 207r-207v.

75 Nagy, *Le don*, 389-394.

76 *Ibidem*, 406-409.

77 *Ibidem*, 99.

78 *Hier beginnen*, 147, 239.

79 *Ibidem*, 113.

80 *Van den doechden*, 10, 162, 276; Hs. DV, fol. 84v, 196v, 296v.

81 *Van den doechden*, 96; Hs. DV, fol. 235r-235v.

82 *Over emotional contagion*: Scheer, 'Are emotions', 211.

Christus als de Man van Smarten, bij de huilende Maria Magdalena, Maria en de apostel Johannes. Paneel uit vermoedelijk tweeluik door Geertgen tot Sint-Jans (ca.1465-ca.1495)

Bron: Museum Catharijneconvent, Utrecht

Wanneer Gertrude van Rijssen, kanunnikes te Diepenveen, kwam heen te gaan, verhinderde de duivel haar in alle rust te sterven door haar nog een zonde voor te werpen die zij nooit had opgebiecht. Zo verzonk zij in een hartstochtelijke, verhitte discussie met haar kwelgeest. Met verkramppt gelaat en gruwelijk geschreeuw bracht zij haar medezusters aan het huiveren. Uitdrukkelijk getuigt de kroniekschrijfster dat dit schrijnende tafereel de zusters danig be-roerde, en tot een gedeelde ontsteltenis bracht,

dat niemand achterbleef met ‘droegen oghen’.⁸³ Vooral de dood van maters en andere belanghebbende figuren werd beweend door de gemeenschap. Doorgaans aanzag men dit huilen niet als droefenis om het gemis van die persoon maar wel als een gezamenlijk verdriet omdat het convent nu beroofd was van zoveel deugden.⁸⁴

⁸³ *Van den doecheden*, 232-234; Hs. DV, fol. 185r.

⁸⁴ Bijvoorbeeld in *Van den doecheden*, 255.

Ten slotte getuigen de zusterboeken ook soms van tranen van persoonlijk verdriet en ongenoegen.⁸⁵ Zo bijvoorbeeld weende zuster Gertrut van Hiessel uit het Meester-Geertshuis hartstochtelijk omdat zij niet ootmoedig in het werkhuis mocht blijven om wol te bewerken.⁸⁶ Dergelijke expressies worden dan wel op begripvolle wijze in de teksten beschreven, echt navolgenswaardig waren ze niet. Deze tranen getuigden immers van onlijdzaamheid en wanhoop, wat niet strookte met de devote moraal.

De effecten van excessieve verhalen

Gebruik makend van de terminologie van William Reddy zou men kunnen stellen dat er zich in de besloten werelden van de meest ideaaltypische devote vrouwengemeenschappen een streng 'emotioneel regime' van voortdurende zelfontkenning werd geïnstalleerd.⁸⁷ Daarin vormde de minne voor de hemelse bruidegom als het ware de belangrijkste toevlucht waar een relatief vrije doch nog steeds gecontroleerde emotionaliteit kon worden ontwikkeld. De opgelegde transformatie van de eigen emotionele habitus, zoals die bij jonge zusters al was ingeslepen tijdens hun jeugd in de gewone sociale milieus van waaruit zij stamden, kon dan ook een grote stress veroorzaken.⁸⁸ Het is bijzonder frappant te merken hoe in de zusterboeken het diepmenselijke lijden dat daarmee gepaard kon gaan - de *emotional suffering* in de termen van Reddy - allerm minst wordt verbloemd.⁸⁹ Meer nog, de hardvochtigheid waarmee leidersfiguren zoals biechtvaders, oversten en ouderen binnen de gehiërarchiseerde context van de devote

gemeenschap hun macht konden inzetten om het proces van zelfnegatie bij de zusters in de gewenste banen te leiden, wordt ter voorbeeld en lering via tal van anekdoten geïllustreerd.

Niet alleen voor de moderne lezer komen deze verhalen bijzonder confronterend over, ook voor laatmiddeleeuwse zusters moeten ze naast herkenbaar toch ook telkens weer aangrijpend zijn geweest. We merken hier hoe emoties, meer nog dan via specifiek woordgebruik, ook via verhaaltechnieken werden en worden overgebracht en de verdere socialisatie moesten aanscherpen. Volgens Jeff Rider komt dit doordat menselijke emoties, in hun samenspel tussen fysieke, cognitieve en sociale functies, op zichzelf al verhaalachtige schema's volgen. Ze maken deel uit van een ervaringscontinuüm waarin hetgeen de emotie ontlokt op betekenisvolle manier verbonden wordt met hetgeen de ervaren en uitgedrukte emotie teweeg brengt bij het zelf en op diens omgeving.⁹⁰ Bijgevolg kunnen ook verhalen die in tekst zijn gegoten op heel doeltreffende wijze - en ongeacht hun specifieke woordenschat - emoties representeren. Goede verhalen kunnen bovendien ook de menselijke verbeelding provoceren en dus ook bij lezers of luisteraars emoties opwekken.⁹¹

Een belangrijke factor in het gemak waarmee religieuzen zich konden inpassen in het spirituele ideaal van het gemeenschapsleven, was uiteraard de motivatie die hen tot toetreding had gebracht. Dat een intrede onder dwang niet zo gemakkelijk om te buigen was tot een geslaagde aanvaarding van het conventsleven, blijkt goed uit het verhaal van de Deventerse zuster Hermen van Mekerem. Gehoorzaam aan haar ouders liet zij zich tegen haar zin opnemen in het Meester-Geertshuis en slaagde zij er zelfs in zich te dwingen tot deugdzaamheid en tot - zo zegt de tekst - het breken van haar eigen wil. Deze innerlijke, psychische strijd - *oer natuer was desen leven contrary* - verzwakte haar dermate dat zij snel na haar bekering aan tuberculose ging lijden. Op haar sterfbed gaf ze nog te kennen dat mocht ze alsnog terugkeren naar de wereld, ze waarschijnlijk wel weer beter zou worden. Toch maakte zij die keuze niet.⁹² Zelfs al bevat de korte vite van Hermen geen expliciete verwijzing naar concrete emoties, toch speelt het narratief van haar ongelukkige bestaan bijzonder sterk in op de gevoelens van de lezer.

⁸⁵ Bijvoorbeeld *Ibidem*, 9; *Hier beginnen*, 225.

⁸⁶ *Ibidem*, 124.

⁸⁷ William Reddy, *The navigation of feeling. A framework for the history of emotions* (Cambridge 2001) 129.

⁸⁸ Zie voor de notie van 'emotionele habitus' P. Bourdieu, *Le sens pratique* (Parijs 1980) 108 zoals ook becommentarieerd in M. Emirbayer en C.A. Goldberg, 'Pragmatism, Bourdieu, and collective emotions in contentious politics', *Theory and society* 34 (2005) 469-518, aldaar 490-491. Zie ook Scheer, 'Are emotions', 201-204.

⁸⁹ Reddy, *The navigation*, 129.

⁹⁰ Jeff Rider, 'The inner life of women in medieval romance literature', in: Jeff Rider en Jamie Freedman ed., *The inner life of women in medieval romance literature. Grief, guilt and hypocrisy* (New York 2011) 1-27, aldaar 3-4.

⁹¹ Zie ook Jeroen Deploige, 'Studying emotions. The medievalist as human scientist', in: Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene ed., *Emotions in the heart of the city (14th-16th century)* (Turnhout 2005) 3-26, aldaar 23.

⁹² *Hier beginnen*, 243-245. Zie ook Van Engen, *Sisters*, 133.

Een ander voorbeeld van de smart waarmee een moeilijk te aanvaarden kloosterleven gepaard kon gaan, en waarin de expliciete emotionaliteit zowel via emotiewoorden als via het ontwikkelde narratief krachtig wordt overgebracht, is te vinden in de viten van natuurlijke zussen Mente en Bate van Cornhorst die beiden in het convent van Emmerich verbleven. De jongere Mente was dan wel uit vrije wil tot de kloostergemeenschap toegetreden, toch had zij voordien een grote liefde opgevat voor een man die zij ook graag wilde huwen. Nadat deze man haar na haar intrede nog had proberen over te halen om toch met hem te trouwen, was het vooral dankzij de overtuigingskracht van haar oudere zus Bate, die al langer in het klooster zat, dat Mente alsnog trouw bleef aan haar roeping.⁹³ Toch bleef het strenge gemeenschapsleven haar bovenmatig zwaar vallen: hele nachten door zou ze haar hoofdkussen vol tranen hebben geschreid. Mentens diepe ongelukkigheid wordt in haar vite vooral heel sterk gedramatiseerd in een anekdote waarin verhaald wordt over een bezoek dat haar moeder aan het klooster zou hebben gebracht. Bij die gelegenheid sloot de oudere Bate haar jongere zus op in een huisje. Door een raampje kon Mente haar moeder echter toch zien en ook haar stem horen, waarna zij luidkeels begon te jammeren en te huilen: ‘och, och dat die een kersten mensche dit den anderen raden mach, dit leuen aen toe gaen’.⁹⁴ Daarom maande Bate hun moeder aan weg te gaan en een andere keer terug te komen. Terwijl het verhaal op die manier vooral de zorgende rol van Bate in de verf kan zetten, illustreert het tegelijk, door de vanzelfsprekendheid waarmee het in het zusterboek is opgenomen, hoe herkenbaar dergelijke situaties moeten zijn geweest.

Het tegelijk afdwingen van gehoorzaamheid en het uitbannen van ongepast geachte gevoelens van genegenheid moet in de vrouwenconventen een belangrijk werkpunt zijn geweest. Blijkens een aantal even aangrijpende als levensechte voorbeelden die in de zusterboeken zijn verwerkt, hebben vooral biechtvaders en andere oversten zich hierop toegelegd. Hierbij werd niet alleen ongewenst favoritisme tussen specifieke bewoonsters aangepakt. Zo bericht de kroniekschrijfster uit het zusterhuis van Deventer over een anoniem gebleven bewoonster die een boom op het kloostererf zodanig lief had, dat zij het

niet zou kunnen verdragen indien er iets mee zou gebeuren. Toen Brinckerinck echter weet kreeg van *synlicheit* waarmee de zuster die plant bejegende, gebood hij haar de boom geheel met wortel uit te trekken en in de IJssel te slepen. Hoewel het haar bijzonder zwaar viel dit te doen, gehoorzaamde de zuster.⁹⁵

Ook huisdieren konden het gevaar op ongepaste gevoelens inhouden. Zo is er het gekende verhaal van Jutte van Ahuys, die vooraleer zij in Diepenveen mocht intreden door Brinckerinck verplicht werd tot het eigenhandig verdrinken van haar twee hondjes die ze uitermate liefhad.⁹⁶ Ook in het Meester-Geertshuis was men beducht voor een te grote affectie voor dieren, wat dan weer leidde tot een vernederende bestraffing. Zo zou zuster Nyese van Mekeren aan haar biechtvader hebben bekend dat ze uit genegenheid de kat had gestreeld. Als straf diende ze vervolgens een maaltijd te nuttigen onder het aanrecht waar ook de kat haar eetplaats had. Bovendien moest zij haar bord net naast dat van het dier plaatsen en mocht zij het beest niet verbieden van haar maaltijd te eten.⁹⁷ Dat de maaltijd een geschikt moment voor vernedering en oefeningen in ootmoedigheid vormde, vindt men overigens ook terug op andere plaatsen in de zusterboeken. De al te levendige, achttienjarige Ide Ruijkens van Emmerich bijvoorbeeld, werd niet alleen vaak gekapitteld door haar oversten en medezusters, maar werd bijvoorbeeld ook verplicht om blootshoofds achter de tafel te kruipen en daar om brood te bedelen dat ze vervolgens op de grond moest opeten.⁹⁸

Oefeningen in nederigheid maakten deel uit van het dagelijkse leven en bestonden uiteraard in verschillende gradaties. Een biechtvader als Johannes Brinckerinck wordt in de zusterboeken echter meermaals ten tonele gevoerd als bijzonder creatief in het beproeven van de vrouwen die aan zijn gezag waren onderworpen. In een enkel, stuitend voorbeeld dat is terug te vinden in de reeks *Guede punten ynt gemyen* die helemaal aan het einde van het Deventerse zusterboek zijn opgenomen, lijkt men zelfs te kunnen spreken

93 *Schwesternbuch*, 172-175.

94 *Ibidem*, 173.

95 *Ibidem*, 254.

96 *Van den doechden*, 61; Hs. DV, fol. 131r-131v.

97 *Hier beginnen*, 215.

98 *Schwesternbuch*, 203.

Uitbeelding van de *acedia* (hier *desidia* genoemd): de staat van (religieuze) passiviteit en neerslachtigheid die men sinds de Late Oudheid in gemeenschappen van monniken en asceten is gaan onderscheiden. Kopergravure uit een reeks gewijd aan de zeven doodzonden, uitgegeven door Hieronymus Cock in 1558, naar Pieter Breughel De Oudere

Bron: Koninklijke Bibliotheek Brussel, Prentenkabinet

van pure emotionele manipulatie. Daar treft men namelijk een korte anekdote aan over de bijzondere wijze waarop Brinckerinck een zeker Griete Schoemakers zou hebben 'verootmoedigd'. Op een dag riep hij het meisje bij zich en beval haar tot haar ontzetting haar hoofd te ontbloten, haar hoofddoek bij hem te laten en vervolgens aldus de kerk in te lopen om daar haar overste Barten ter Clocken de vraag te stellen of die wel oud en wijs genoeg was om de taak van meesteres op zich te nemen. Griete, zo lezen we, schaamde zich bijzonder om dit bevel maar gehoorzaamde niettemin. Moeder Barten gaf Griete daarop een

klap in haar gezicht - *ene smete bi oer kenebacke* - met de woorden: 'Neen zuster, ten duncket my niet guet, noch ghi en sijt daer oeck niet wijs genoeg toe'.⁹⁹ Daarna keerde Griete terug naar Brinckerinck en kreeg de toestemming haar hoofddoek weer op te zetten. Griete werd aldus niet alleen verootmoedigd, maar toonde ook nog eens haar blinde gehoorzaamheid.

Het lijkt er niet meteen op dat Griete Schoemakers onderuit is gegaan aan dit vernederende machtsspel. Naderhand werd zij uitgestuurd naar het pas gestichte zusterhuis van Emmerich, waar zij dermate tot voorbeeld is gaan strekken dat haar vite ook is opgenomen in het zusterboek aldaar.¹⁰⁰ Toch vindt men in de teksten meerdere getuigenissen terug die erop

99 Hier beginnen, 255.

100 *Schwesterbuch*, 109-112.

lijken te wijzen dat de geestelijke gezondheid van bepaalde zusters enorm moet hebben geleden onder het bijzonder repressieve emotionele regime van betreffende conventen, met depressies en mogelijk ergere psychische aandoeningen tot gevolg. Het hedendaagse begrip ‘depressie’ kan in deze context enigszins gemedicaliseerd en anachronistisch klinken, maar sinds de Late Oudheid kende men in de christelijke traditie wel de zonde van *acedia* - de lusteloosheid, melancholie en spirituele verdoving die vooral monniken kon treffen.¹⁰¹ Hierboven gaven we al het voorbeeld van zuster Hermen van Mekerem, van wie de psychische zwakte uiteindelijk leek te hebben bijgedragen tot haar fysieke aftakeling.

Ook in het zusterboek van Emmerich vinden we een voorbeeld terug van een zuster die haar eigen natuur dermate geweld moest aandoen dat zij in voortdurende *swaermoeicheit* verkeerde. Hoe vaak ze ook dag en nacht door schrijfoefeningen het lijden aanvaardbaar probeerde te maken voor zichzelf, ze bleef *verslagen*, *cleyn moedich* en *mystroestich*. ‘Ic mende’, zo schreef haar biografe, ‘dat si voerwaer wael enen emmer voel tranen heuet geschreijt van groeter bannicheit hoers herten die wile dat si hier woneden’.¹⁰² In de lange vite van de Diepenveense Katherina van Naaldwijk ontmoeten we zelfs het voorbeeld van een zekere, moeilijk te disciplineren Fenne Stuermans die zich uiteindelijk moet hebben verloren in krankzinnigheid. De reden waarom deze casus heel kort in het zusterboek is vermeld, ligt evenwel niet in het exemplarische karakter van Fennes geestesziekte op zich, maar in de wens van de auteur om Katherina van Naaldwijks menselijke inzicht te illustreren. Katherina zou er namelijk op zijn aangesproken dat zij de moeilijk opvoedbare Fenne nooit had aangeklaagd in het wekelijkse schuldkapittel, waarop Katherina zou hebben aangegeven dat dit onbegonnen werk was aangezien Fenne zich nooit uit zichzelf kon beteren. Een jaar later troffen de visitatoren van de gemeenschap zuster Fenne effectief *geck* aan.¹⁰³

Voor al door hun dramatische, narratieve kracht bieden de hier kort gepresenteerde verhalen de historicus hoogst kleurrijke en bevreemdende getuigenissen van de effecten van allerhande vormen van emotionele manipulatie. De beschreven praktijken lijken immers wel heel sterk de grenzen af te tasten van wat vanuit onze

hedendaagse normen als een aanvaardbare omgang met de gevoelens van medemensen wordt ervaren en illustreren net hierdoor de historische en vooral ook culturele verankering van de emotiebeleving. De bedoeling was echter dat ze ook op de vijftiende- en vroegzestiende-eeuwse vrouwen die er tijdens hun continue religieuze transformatieproces mee werden geconfronteerd hun enorm beklemmende effect niet zouden missen.

Conclusie

Zusterboeken bieden een bijzonder, didactisch getuigenis van hoe devote vrouwen binnen hun gemeenschappen moesten leren omgaan met emoties. Deze conditionering maakte deel uit van een lang en programmatisch proces van socialisatie en spirituele vervolmaking. In de cognitieve psychologie worden emotionele ervaringen bovendien niet enkel met verhaalstructuren vergeleken, maar kent men ook het hiermee verwante concept van cultureel bepaalde *emotional scripts* die vorm en betekenis geven aan de menselijke ervaring. Een dergelijk emotioneel script vormt een herkenbaar, doelgericht patroon van hoe op specifieke gebeurtenissen gereageerd kan worden in termen van inschatten, voelen en ageren.¹⁰⁴ Emotionele scripten veronderstellen dus een sterk performatief karakter.

Ook de zusterboeken kan men beschouwen als bijzonder efficiënte en heel concreet ingevulde staalkaarten van emotionele scripten. Ze boden als het ware gemeenschapsvormende en educatieve draaiboeken van hoe in allerlei mogelijke alledaagse situaties, en rekening houdend met allerlei mogelijke persoonlijke temperamenten, gehandeld en gereageerd kon worden met gepaste deugdzaamheid en emotionaliteit. De zusterboeken propageren bovendien veilige en enigszins theatrale actieschema's. Met het oog op het bereiken van de uitschakeling van

101 Zie nog steeds het standaardwerk Siegfried Wenzel, *The sin of sloth. Acedia in medieval thought and literature* (Chapel Hill 1967).

102 *Schwesterbuch*, 210.

103 *Van den doechden*, 115; Hs. DV, fol. 248v.-249r. Vergelijk Scheepssma, *Medieval religious women*, 60.

104 Richard A. Shewder en Jonathan Haidt, 'The cultural psychology of emotions. Ancient and new', in: Michael Lewis en Jeanette M. Haviland-Jones ed., *Handbook of emotions* (2de ed.; New York 2000) 397-414, aldaar 405. Eveneens aangehaald bij Rider, 'The inner life', 4. Over emotiescripts onder de vorm van kloosterregels in monastieke contexten zie ook Diem, 'Van liefde', 409-423.

de eigen persoonlijkheid en wil en het opwekken van gepaste gevoelens, konden de zusters zich bedienen van vooropgestelde gedragingen, rituelen en zelfs formules. Zo bevatten de viten vaak, in de directe rede, voorgekauwde standaardzinnnetjes als 'Het is mijn schuld, ic wil mij gaarne beteren' of, zoals in de soms wat positiever ingestelde Emmerichse viten, 'ic vergevet u gern, God vergeve u oec alle u sunden' die in standaardsituaties konden worden uitgesproken.¹⁰⁵ Tegelijkertijd ontlenen de zusterboeken ook hun kracht aan hun openheid en eerlijkheid.¹⁰⁶ Naast de voorstellingen van vrouwen die haast moeiteloos uitblonken in het deugdzame leven wordt allerm minst gezwezen over diegenen die amper konden aarden in het bestaan van lkanunnikes of semi-religieus. De innerlijke strijd die deze zusters hierom moesten voeren, werd met zo'n levensechtheid beschreven, dat die uitermate herkenbaar werd voor wie gelijkaardige moeilijkheden en religieuze twijfels ondervond. In die zin werkten de zusterboeken wellicht niet alleen socialiserend, maar, ondanks de emotionele beklemming die ze overbrachten, ook enigszins troostend voor wie het devote ideaal wou bereiken.

An-Katrien Hanselaer is wetenschappelijk medewerkster aan de Universiteit Gent in het Hercules-project 'Sources from the Medieval Low Countries'.

Jeroen Deploige is professor in de middeleeuwse cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Gent.

105 Zie bijvoorbeeld *Hier beginnen*, 117-118, zie ook Diem, 'Van liefde', 416-417.

106 Van Engen, *Sisters*, 132.

BIJLAGE 1

Aangetroffen vocabularium per categorie van deugdelijk gedrag en per categorie van emoties in het zusterboek van Deventer (hs. G) en in de collectie van viten van Diepenveense koorvrouwen zoals die door een Deventerse zuster is aangelegd (hs. D) (zie Tabel 1). Opgave van de stam of het kortste betekenisvolle woord (beide kunnen in verschillende spellingvarianten, in verschillende samenstellingen met andere woorden en met verschillende affixen voorkomen) + eventuele toelichting.¹⁰⁷

Deugdelijk gedrag

Eenvoud: *eenvold, onnoesel, sympel, vermyd*

Een woord als *vermydelick* treft men soms aan in de betekenis van ‘bescheiden’

Gehoorzaamheid: *gehorsam*

Lijdzzaamheid: *lijd, leed, cruce*

Woorden en uitdrukkingen gevormd met *lijden* in de betekenis van ‘ontstemd zijn’, ‘niet verdragen’, ‘zich tevreden stellen’ (*hem liden met*)... zijn niet meegerekend. *Cruce* komt eenmalig voor in de allegorische betekenis van ‘het kruis (van het lijden)’ dragen.

Ootmoed: *oetmoed, neder*

Een uitdrukking als *hem nederslaen* (zich verootmoedigen) is typisch voor de moderne devoten.

Reinheid: *suver, puur*

Suverlick komt ook soms voor in de betekenis van ‘mooi’ en ‘kalm’ en is dan niet meegeteld.

Vlijt: *vlijt, nernst, sorchvol*

Woorden als *nernstelick* in de betekenis van ‘streng’ zijn niet meegeteld. *Sorchvoldich* komt slechts uitzonderlijk voor in de betekenis van ‘naarstig’.

Voorbeeldigheid: *sticht*

Vroomheid: *vrom, goddienst, godvrucht*

Emoties

Angst: *anxt, vrees, bang, verveer, benauwet, druck, ontfrucht, sorg, ontsien, pers, schrupeloos, beven*

Ontfruchten en *schrupeloos* komen slechts uitzonderlijk voor in de betekenis van respectievelijk ‘vrezende’ en ‘angstvallig’. *Ontsien* en *ontsach* kunnen ook vaak ‘ontzag hebben’ en ‘eerbied’ betekenen. Woorden als *besorget* komen ook vaak voor in de betekenis van ‘bezorgd zijn over’ of ‘afgeleverd’. *Druck* betekent doorgaans ‘verdriet’ en komt slechts eenmalig voor in de betekenis van ‘angst’. *Persen* kan zowel op ‘verdriet’ als op ‘angst’ slaan.

Blijdschap: *blij, vroud, vroelick, ghenoechte*

Ghenoechte hantieren komt uitzonderlijk voor in de betekenis van ‘zich aan vreugde wijden’.

Liefde: *min, lieftael*

Schaamte: *schaem, schemel, cleyymoedich*

Cleyymoedich komt slechts eenmalig voor en wel in de betekenis van ‘beschoemd’, terwijl dit in principe ook ‘vreesachtig’ kon betekenen. Woorden gevormd met *schemel* kunnen verschillende betekenissen hebben (‘zedig’, ‘bescheiden’ etc.), maar zijn enkel geteld wanneer ze voor ‘schaamte’ zijn gebruikt.

Verdriet: *druck, droef, verdriet, rouw, swaer, seer, weemoed, nederslaen, pers*

De emotie ‘verdriet’ omvat hier heel wat sentimenten die vrij verschillend van aard konden zijn: van occasionele droefheid wegens een jammerlijke gebeurtenis tot aanhoudende zwaarmoedigheid als negatieve geestesgesteldheid. Woorden gevormd met *swaer* kunnen vele betekenissen hebben, maar hier is enkel rekening gehouden met begrippen als *swaermoedich, beswaert*... De uitdrukking *sloech haer neder* komt slechts eenmalig voor in de betekenis van ‘bedroeven’. *Verdrieten* en *verdrietelick* kunnen ook slaan op respectievelijk ‘ontstemmen’ of ‘tegenstaan’ en ‘lastig’ of ‘moeilijk’. Het woord *persen* komt uitzonderlijk voor in een uitdrukking als *persen oers herten*.

Woede: *toorn, druustich, stuer, quaet, tonpasse, moet*

Druustich kan naast ‘woedend’ ook ‘onstellig’ betekenen. *Tonpasse* en *moet* komen soms voor in de betekenis van respectievelijk ‘ontstemd’ en ‘toorn’.

¹⁰⁷ Op basis van de Geïntegreerde Taalbank van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (gtb.inl.nl - laatst geraadpleegd op 15 juli 2013), met daarin onder meer het *Middelnederlandsch woordenboek*. Zie ook de verklarende noten in *Hier beginnen* en *Van den doechden*.

126e jaargang 2013, nummer 4

Tijdschrift voor Geschiedenis is het enige Nederlandstalige wetenschappelijke tijdschrift op historisch gebied dat alle terreinen van de geschiedwetenschap omvat. Het bestrijkt in principe alle perioden van de oudheid tot heden en alle werelddelen; ook de Nederlandse geschiedenis komt regelmatig aan bod. Daarnaast wordt expliciet aandacht besteed aan de historiografie en de theorie van de geschiedenis. Het tijdschrift verschijnt vier maal per jaar in de maanden februari, mei, september en november. Artikelen in dit tijdschrift worden bibliografisch verwerkt in Historical Abstracts.

Redactie

Prof. dr Inger Leemans (Vrije Universiteit), dr. Jacco Pekelder (Universiteit Utrecht) (voorzitters), prof. dr. Emily Hemelrijk (Universiteit van Amsterdam), prof. dr. Peter Hoppenbrouwers (Universiteit Leiden), dr. Vincent Kuitenbrouwer (Universiteit van Amsterdam), dr. Geertje Mak (Radboud Universiteit Nijmegen), prof. dr. Guido Marnef (Universiteit Antwerpen), prof. dr. Leen van Molle (KU Leuven), prof. dr. Herman Paul (Universiteit Leiden), dr. Remco Raben (Universiteit Utrecht), prof. dr. Kees Ribbens (NIOD Amsterdam)

Raad van Advies – Advisory Board

prof.dr. Willem Frijhoff (Nederland), prof.dr. Gerhard Hirschfeld (Duitsland), prof.dr. Jonathan Israel (VS), prof.dr. Ben Kaplan (VK), dr. Maaïke van der Lugt (Frankrijk), prof.dr. Om Prakash (India), prof.dr. Hilde de Ridder-Symoens (België), prof. dr. Walter Scheidel (VS), prof.dr. Herman Van Der Wee (België), prof.dr. Friso Wielenga (Duitsland), prof.dr. Michael Wintle (VK/Nederland)

Redactiesecretariaat

Dr. Joris Oddens (redactiesecretaris)
Eva Supèr (stagiair)
Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Geesteswetenschappen
Spuistraat 134
1012 VB Amsterdam
E-mail: tvg1-fgw@uva.nl

Manuscripten (in elektronische versie) dienen te worden uitgevoerd volgens de richtlijnen van Tijdschrift voor Geschiedenis. Een auteursinstructie is op aanvraag bij het secretariaat verkrijgbaar. Bij de beoordeling van conceptartikelen wordt gebruik gemaakt van externe referenten.

De redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te bespreken.

Ofschoon iedere poging is ondernomen om de volgens de auteurswet rechthebbenden van het in dit tijdschrift opgenomen materiaal te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbende contact met hem op te nemen.

Uitgever

Koninklijke Van Gorcum BV,
Postbus 43, 9400 AA Assen
telefoon 0592-379555, fax 0592-379552
E-mail: tvg@vangorcum.nl
Internet: www.vangorcum.nl

Abonnementsprijs

particulier	€ 81,75
instelling	€ 147,50
student/aio	€ 45,75
losse nummers	€ 19,95

Opgave van abonnementen bij de uitgever. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijke opzegging heeft plaatsgehad.

Advertenties

Acquire Media Zwolle
Sandor Quatfass
telefoon 038-4606384
fax 038-4606318
Info@acquiremedia.nl

Auteursrecht voorbehouden

©2013, Koninklijke Van Gorcum BV, Assen
Alle auteursrechten ten aanzien van de inhoud van deze uitgave worden uitdrukkelijk voorbehouden.

ISSN 0040-7518

uitgeversverbond
Groep uitgevers voor vak en wetenschap

Omslagfoto:
Uitbeelding van de acedia (hier desidia genoemd): de staat van (religieuze) passiviteit en neerslachtigheid die men sinds de late Oudheid in middens van monniken en asceten is gaan onderscheiden. Kopergravure uit een reeks gewijd aan de zeven doodzonden, uitgegeven door Hieronymus Cock in 1558, naar Pieter Breughel De Oudere
Bron: Koninklijke Bibliotheek Brussel, Prentenkabinet